

<https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.04.020>

УДК 346.9

Л.А. ОЛІЙНИК, адвокат, аспірант

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова НАН України», м. Київ, Україна

 orcid.org/0000-0002-5946-7524

КРИТЕРІЙ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Ключові слова: критерій справедливості, справедлива сатисфакція, відшкодування моральної шкоди, елементи критерію справедливості, моральна шкода суб'єктів господарювання.

Досліджено зміст критерію справедливості, який Європейський Суд з прав людини використовує під час розгляду заяв фізичних і юридичних осіб, зокрема суб'єктів господарювання, про відшкодування моральної шкоди, шляхом аналізу змісту відповідних статей Європейської конвенції з прав людини, наукової літератури і прецедентної практики Суду. Виокремлено й проаналізовано деякі елементи критерію справедливості, сукупність яких враховує Суд для вирішення відповідних заяв, здійснено їх категоризацію за рівнем пов'язаності з особою заявника. Розкрито зміст суміжних понять, використовуваних у міжнародному праві на означення різних аспектів і способів відшкодування шкоди потерпілій особі, зокрема значення і змістовне наповнення поняття «справедлива сатисфакція» за ст. 41 Європейської конвенції з прав людини.

Вступ. Проблему справедливості можна сміливо віднести до переліку вічних філософських питань, що беруть свій початок, можливо, з епохи Античності, а можливо й давніше, з часів формування перших посилен людини до усвідомлення світу, в якому вона живе, і первісних спроб соціального устрою перших поселень *Homo Sapiens* як реакція на нерівність розподілу життєвих благ. З цього моменту історії людства і до сьогоднішнього часу справедливість займає важливе місце у переліку чеснот суспільного буття людини. Важко заперечити Мілі Левчук-Хмарі, яка, досліджуючи деякі аспекти теорії справедливості Джона Ролза, стверджує, що справедливість у філософсько-соціальній думці розглядають як одну з найскладніших категорій, що охоплює різноманітні сфери суспільного життя [1, с. 80]. Феномен справедливості, різноманітні уявлення про неї, що побутують на рівні суспільної свідомості, та її раціональні концепти є явищами, якими пронизані і суспільні відносини щодо вирішення різноманітних спорів, зокрема заяви суб'єктів господарювання до Європейського

Цитування: Олійник Л.А. Критерій справедливості у практиці Європейського Суду з прав людини щодо відшкодування моральної шкоди. *Економіка та право*. 2022. № 4. С. 20—30. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.04.020>

Суду з прав людини (надалі ЄСПЛ, Суд) щодо відшкодування моральної шкоди. Величезна кількість заяв про відшкодування моральної шкоди, які надходять до Суду, зокрема і від суб'єктів господарювання, ставлять перед цією інституцією питання про критерії осяжності моральної шкоди, стандарти, які стали б універсальними, і питання, знайшовши відповіді на які Суд і кожен із учасників погоджувався б із тим, що: 1) отримав належне і 2) досягнуто балансу і стану справедливості, яким би він не був.

Згідно зі ст. 41 Європейської конвенції з прав людини¹ (надалі ЄКПЛ, Конвенція), якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або Протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд у разі необхідності надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію [2].

Дискусії про змістовне наповнення поняття «справедлива сатисфакція», наявного в ЄКПЛ і в практиці ЄСПЛ, не припиняються навіть з огляду на більш-менш послідовну практику Суду. Конвенція не містить тлумачення поняття справедливої сатисфакції, що породжує питання про його сенсове навантаження і критерії сатисфакції, яка була б справедливою у кожній справі чи категорії справ, для кожної жертви порушення права, котра зазнає моральної шкоди. Зважаючи на зростання інтересу до ЄСПЛ як інституції та його практики з огляду на норму ст. 17 Закону України від 23.02.2006 № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини», згідно із якою Суду у розгляді справ застосовують Конвенцію і практику Суду як джерело права, питання справедливості як універсального критерію у справах про відшкодування моральної шкоди, зокрема суб'єктам господарювання, набуває актуальності в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми пошуку універсальних критеріїв відшкодування моральної шкоди, зокрема й суб'єктам господарювання, є не новою, однак однією із головних у ході розгляду судами справ за відповідними заявами про справедливу сатисфакцію. До цієї проблеми звертались

¹ Ст. 41 ЄКПЛ набула чинності згідно з Одинадцятим додатковим протоколом до ЄКПЛ від 01.11.1998. У попередній редакції положення про справедливу сатисфакцію мітила ст. 50 ЄКПЛ.

у своїх працях М. Мельничук, Т. Грабович, Z. Radivojević і N. Raičević, O. Ichim, S. Altwicker-Hámori, T. Altwicker, A. Peters, J. Barker і інші фахівці, які проаналізували деякі судові висновки, процедурні моменти і теоретичні напрацювання релевантного понятійного апарату («сатисфакція», «компенсація», «реституція»). Поряд із тим, у наукових джерелах відсутній аналіз складових справедливості як універсального критерію, що застосовує Суд для розгляду заяв, зокрема суб'єктів господарювання, про справедливу сатисфакцію, як і відсутнє визначення самого поняття «справедлива сатисфакція» у розумінні ст. 41 ЄКПЛ. Крім того, вітчизняні дослідження цієї тематики свідчать, що господарське законодавство обмежує право суб'єктів підприємницької діяльності на відшкодування моральної шкоди, ототожнюючи його з відшкодуванням збитків [3, с. 87], що спонукає суб'єктів господарювання звертатись саме до ЄСПЛ.

Метою цієї статті є дослідження поняття «справедлива сатисфакція», доведення того, що справедливість є універсальним критерієм для застосування ЄСПЛ ст. 41 ЄКПЛ за завдану моральну шкоду, зокрема суб'єктам господарювання, а також виділення певних елементів вказаного критерію.

Результати дослідження. У міжнародному праві сатисфакція є однією із форм відшкодування, однак, як зауважує Octavian Ichim, не найважливішою [4, с. 18]. Термін «сатисфакція» описує певну форму специфічного відшкодування нематеріальної шкоди. Т. Грабович наголошує, що характер завданої шкоди — матеріальної чи моральної — є наріжним для визначення того, чи є найдоцільнішою формою відшкодування шкоди компенсація чи сатисфакція. Сатисфакція як правовий наслідок міжнародної відповідальності відіграє скоріше допоміжну роль. Ця доповнюваність є гарантією застосування її разом з іншими формами відшкодування шкоди, такими як *restitutio in integ-*

² *Restitutio in integrum* (реституція в натурі) полягає у відновленні колишнього матеріального становища, відновлення попереднього стану речей, зокрема відновлення матеріальних цінностей у натурі [6, с. 33]; або згідно зі ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» *restitutio in integrum* — відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який Стягувач мав до порушення Конвенції.

rum² і компенсація [5, с. 169]. У словнику юридичних термінів сатисфакція (лат. *satisfactio* — задоволення претензій, виплата боргу, вибачення, кара) має такі значення: 1) форма міжнародно-правової відповідальності держав, яка надається державі, що постраждала внаслідок недружніх дій або шкоди, завданої державою-порушницею; 2) вчинення особою, яка спричинила моральні чи інші збитки (знизила імідж, принизила честь або ділову репутацію) іншій особі, зворотних дій: прилюдне вибачення, відкликання оприлюдненої негативної інформації, матеріальне відшкодування тощо [7, с. 38].

Важливо відмежувати значення понять «сатисфакція» і «компенсація». На відміну від «сатисфакції», <...>, компенсація є відшкодуванням матеріальних збитків і повинна максимально можливою мірою відповідати завданій шкоді» [8, с. 116]. У згаданому вище словнику юридичних термінів йдеться про те, що компенсація (лат. *compensatio* — відшкодування, винагорода, зрівноваження) — правовий спосіб захисту матеріальних і нематеріальних благ фізичних і юридичних осіб [7, с. 21]. Як пише Дж. Баркер, компенсація є найпоширенішим засобом правового захисту, звичайно готівкою або її еквівалентом, розрахованим на компенсацію втрат чи порушень охоронюваних законом інтересів. Найчастіше її застосовують, коли втрата або шкода можуть бути оцінені у грошовому вираженні, але може включати моральну шкоду, наприклад емоційну травму, пов'язану з порушенням прав людини. Однак розмежування між компенсацією і моральною шкодою стосовно суверенних інтересів, тобто сатисфакцією, і каральних санкцій, що передбачають грошовий елемент, зберігається, як і раніше [9, с. 600].

Термін «репарація» часто пов'язують із наслідками війни і повоєнними трибуналами. Зокрема, репарації (лат. *reparatio* — відновлення, поновлення) — у міжнародному праві одна з форм матеріальної відповідальності суб'єкта міжнародного права за шкоду, заподіяну внаслідок скоєного ним правопорушення іншому суб'єкту міжнародного права [7, с. 36]. Проте жодна форма відшкодування шкоди, ймовірно, не буде задовільною для потерпілих. Натомість, як правило, потрібні відповідні продумані комбінації репараційних заходів як доповнення до розгляду кримінальних трибуналів і комісій правди [10, с. 4].

Ми не зупинятимемося детально на дефініціях означених вище термінів, однак важливим у межах нашого дослідження є розуміння того факту, що вказані терміни не є тотожними, хоча їх часто використовують як синоніми. Водночас О. Ішим припускає, що укладачі Конвенції проігнорували значення терміна «сатисфакція» як засобу захисту в міжнародному праві, швидше використовуючи змістовне наповнення терміна «відшкодування» [4, с. 18]. Конвенція фактично ототожнює поняття справедлива сатисфакція із повним спектром відшкодування: йдеться про відшкодування матеріальної, моральної шкоди і витрат³. Таке роз'яснення містить і п. 6 Практичних рекомендацій Суду щодо справедливої сатисфакції (далі Практичні рекомендації) [11], що видані Головою Суду 28.03.2007 відповідно до правила 32 Регламенту Суду, і це підтверджується практикою Суду. Однак ретроспективно справедлива сатисфакція, відповідно до ст. 41 Конвенції, спершу полягала лише у відшкодуванні матеріальної шкоди. Надалі, з урахуванням динамічного тлумачення вказаної норми, змістовне наповнення терміна розширилось і справедлива сатисфакція почала полягати у відшкодуванні: а) матеріальної шкоди; б) моральної (немайнової) шкоди; в) витрат. Від 1991 р. ЄСПЛ у резолютивній частині рішення почав включати положення про сплату заявникові компенсації протягом трьох місяців від дня винесення рішення, а з 1996 р. вказував нарахування і виплату з конкретної суми компенсації відсотків у разі недотримання строку виконання цієї вимоги [12, с. 308].

Виходячи із формулювання ст. 41 ЄКПЛ, розуміння значення терміна сатисфакція, і у контексті Конвенції, можна зробити висновок про те, що справедлива сатисфакція має чітку мету:

³ Йдеться про усі витрати, понесені (як на національному рівні, так і під час розгляду справи в самому Суді) у спробі запобігти порушенню чи з метою отримання компенсації після того, як воно сталося. До цих витрат звичайно відносять вартість юридичної допомоги, судові збори тощо. До них можуть входити витрати на проїзд і проживання, зокрема, для участі в слуханнях, організованих Судом. Такі витрати мають стосуватись визнаних Судом порушень, бути дійсними (уже сплаченими або мати юридичне / договірне зобов'язання щодо їх сплати), необхідними, обґрунтованими та доказуваними.

компенсація заявникам, а не на покарання держав-членів чи збагачення певних осіб. На думку дослідників Zoran Radivojević і Nebojša Raičević, фактично йдеться про те, що Суд присуджує справедливу сатисфакцію заявнику з метою поставити його у таке ж правове становище, в якому він перебував би, якби його права, захищені Конвенцією і Протоколами до неї, не були б порушені [13, с. 253]. Із таким твердженням можна погодитись, коли йдеться про справедливу сатисфакцію матеріальної шкоди і витрат, проте воно видається дещо ідеалістичним і нереальним у контексті відшкодування моральної шкоди, яка загалом є суб'єктивною динамічною категорією.

Друга частина досліджуваного терміна — *just* (або *équitable* у французькому тексті), що в офіційному перекладі Конвенції подано як «справедливий», має сенсове не таке просте й очевидне наповнення, як видається на перший погляд. Ідея справедливості — одна з найрезонансніших в історії світоглядного еволюціонування людства: вона завжди слугувала ключовим аргументом і критерієм в оцінці вчинків людей, відносин, подій, явищ і взагалі суспільної дійсності. Вона є мірою відповідності між змістом вчинків і їхньою оцінкою на рівні суспільної свідомості; між роллю людей і соціальних груп і їхнім соціальним становищем; між працею і винагородою за неї; між правами й обов'язками; між скоєним діянням і відплатою за нього. Якщо ж говорити про феномен справедливості, то він, як слушно зазначає О. Житник, безпосередньо пов'язаний із уявленнями про належне [14, с. 60—61].

Цікавим є лінгвістичний аналіз слів «справедливий», «справедливість», адже допомагає зрозуміти і порівняти значення висловлювань і термінів, про які йдеться у нашому дослідженні. «Справедливість» часто своїм звучанням повторює слова, пов'язані із судочинством або неупередженістю, що теж є взаємопов'язаними: *justice* (французька), *justice* — з англійської — справедливість, правосуддя, юстиція, суд, законність або *ust* — з англійської — справедливий, законний, обґрунтований (вказую лише кілька варіантів перекладу) [15, с. 257]. Латинський термін *aequitas* (справедливість) має такі значення: рівномірність, зручність, співмірність, пропорція, симетрія, рівність перед законом, справедливість, неупередженість, гуманність, доброзичливість,

спокій, незворушність, холонокровність, спокійний тон, витримка [16, с. 249, 278]. Як свідчить досить побіжний огляд мовних відповідників українських слів «справедливий», «справедливість», останні наповнюються досить широким спектром філософських феноменів, таких як неупередженість, рівність, гуманність, і часто пов'язані із правосуддям.

Отже, слово *just* у терміні *just satisfaction*, хоч і має офіційний переклад як «справедливий» і видається цілком природним у контексті судового рішення про присудження сатисфакції потерпілій стороні, чие право, гарантоване Конвенцією і Протоколами до неї, порушене, відображає не лише вузьке значення прикметника, а й дає підстави говорити про справедливість як критерій визначення розміру сатисфакції, насамперед моральної.

Відразу варто вказати, що безпосередньо критерій справедливості, який використовує Суд у контексті справедливої сатисфакції для вирішення заяв про відшкодування моральної шкоди, є й викликом для системи правосуддя. Як зазначають Szilvia Altwicker-Hámori, Tilmann Altwicker, Anne Peters, «основною проблемою будь-якої правової системи чи інструменту, який передбачає фінансові виплати за нематеріальну шкоду..., є той факт, що така шкода ніколи не може бути компенсована матеріальними благами чи грошима. Тим не менше, багато правових систем передбачають призначення грошових виплат судом (за нематеріальну шкоду)» [17, с. 7]. Тож видається, що й явище моральної шкоди загалом, і моральної шкоди суб'єкта господарювання зокрема, є доволі оціночними і суб'єктивними, критерій же справедливості — таким, що не піддається точному опису.

Саме такі фактори спричиняють широкі дискусії і сумніви у можливості напрацювання єдиних підходів у вирішенні певної категорії справ. Однак, такі сумніви й дискусії виконують свою позитивну функцію, маючи наслідком поступальне удосконалення механізмів, способів і засобів справедливої сатисфакції, яку Суд присуджує потерпілій стороні. Дослідники феномену справедливості неодноразово повертаються до виведення справедливості через відповідні процедури. Зокрема, Поль Рікер, досліджуючи «роулзівську» теорію справедливості, пише, що функція суспільного

контракту саме й полягає в тому, щоб виводити зміст принципів справедливості з відповідної (*fair*) процедури, без жодного зв'язку з якимись об'єктивними критеріями справедливого з остраху ввести знов, як вважає Роулз, якісь граничні умови доброго. Дати процедурне вирішення питанню справедливості — саме такою є мета, оголошена в «Теорії справедливості» Роулза [18, с. 76]. Тобто критерій справедливості в застосуванні його Судом для вирішення заяв про справедливу сатисфакцію не може бути гіпотетичним, з вектором до недосяжної ідеальності, а має набувати ознак аргументативності і практичності з урахуванням процедур згідно із Конвенцією. Тому виділення певних елементів критерію справедливості у контексті відшкодування моральної шкоди зможе надати йому ознак структурованого практичного інструменту здійснення правосуддя.

Аналіз змісту ст. 41 ЄКПЛ, Практичних рекомендацій і безпосередньо практики Суду дає змогу виділити складові елементи критерію справедливості щодо застосування цієї статті, які є певною рамкою, межею між свавіллям і реально діючим правосуддям. Тож елементами критерію справедливості є:

1) установлення Судом факту порушення Конвенції або Протоколів до неї і порушеного відповідного права заявника (у випадку, якщо Суд установив неприйнятність заяви або не встановив порушеного права, справедлива сатисфакція не присуджується);

2) шкода (матеріальна, моральна чи понесені витрати), якої зазнає заявник, має бути достатньою, значно впливати на охоронювані Конвенцією і Протоколами до неї права, і це має значення уже на стадії вирішення питання про прийнятність заяви;

3) дотримання заявником (а не третьою особою), який зазнав шкоди, процесуальних вимог щодо вчинення заяв / вимог про справедливу сатисфакцію (у випадку, якщо відповідна заява / вимога не заявлена або заявлена не у встановленому порядку, Суд відмовляє у задоволенні заяви про справедливу сатисфакцію);

4) наявність причинно-наслідкового зв'язку між порушенням гарантованих прав і моральною шкодою;

5) справедлива сатисфакція має бути необхідною;

6) урахування особливостей кожної справи і конкретних обставин⁴;

7) місцеві економічні обставини.

Перші три критерії в наведеному вище переліку прямо пов'язані із заявником і його правами, гарантованими Конвенцією і Протоколами до неї. У розумінні ЄКПЛ і практики Суду заявник, який отримує справедливу сатисфакцію, є потерпілою стороною або жертвою, яка має право на індивідуальне звернення згідно зі ст. 34 ЄКПЛ. Питання потерпілої особи, коли заявником є фізична особа, є достатньо дослідженим і не викликає суперечок. Інша ситуація, коли до Суду із заявою звертається юридична особа (зокрема й суб'єкт господарювання). Безпосередньо Суд під час пошуку відповіді на запитання, чи може юридична особа зазнавати моральної шкоди, яке було ключовим питанням у розгляді справи *Comingersoll S.A.* проти Португалії, однозначно вказує на можливість отримання такої компенсації юридичною особою — суб'єктом підприємницької діяльності. Суд, з'ясовуючи, чи передбачає право, закріплене у ст. 6 Конвенції, можливість компенсувати моральну шкоду юридичній особі — суб'єкту підприємницької діяльності, зауважив, що необґрунтовано тривалий строк судового провадження повинен був спричинити компанії, її директорам, власникам значні незручності і призвести до стану невизначеності хоча би у повсякденній діяльності підприємства; компанія-заявник, зокрема, була позбавлена можливості своєчасно задовольнити свої вимоги; більше того, питання про задоволення її вимог залишалось невирішеним і на момент судового провадження (§ 35 рішення) [19]. Саме вказані обставини стали тим обґрунтуванням, у зв'язку з яким Суд зробив висновки, що перебування заявника у стані невизначеності зумовлює можливість компенсації завданих йому збитків, й виходячи із принципу справедливої компенсації, закріпленого у ст. 41 Конвенції, призначив грошову компенсацію моральної шкоди.

⁴ У вказаному контексті важливо зазначити, що Суд володіє достатніми повноваженнями, щоб вирішувати, що стосовно певних скарг визнання порушення Конвенції саме по собі є достатньою справедливою сатисфакцією, або не призначити відшкодування взагалі, враховуючи усі об'єктивні обставини справи.

Аналогічно у справах *Shesti Mai Engineering OOD and Others* проти Болгарії і *MICROINTELECT OOD* проти Болгарії Суд визнав, що комерційній компанії може бути присуджено відшкодування моральної шкоди, яка може враховувати фактори, що більшою чи меншою мірою є «об'єктивними» або «суб'єктивними». Серед них слід брати до уваги репутацію компанії, невизначеність у плануванні і ухваленні рішень, збої в управлінні компанією та, нарешті, хоча й меншою мірою, занепокоєння і незручності, спричинені членам управлінської команди (§ 115 рішення у справі *Shesti Mai Engineering OOD and Others* проти Болгарії, § 59 рішення у справі *MICROINTELECT OOD* проти Болгарії) [20, 21]. Тобто Суд враховує, що людина з її емоціями і навичками є в основі юридичної особи, зокрема суб'єкта господарювання, і зміни, яких зазнають актори такого суб'єкта, впливають на факт моральної шкоди цього суб'єкта. Однак Суд у будь-якому випадку враховує поведінку заявника: наскільки дії чи бездіяльність самого заявника сприяли становищу, в якому він опинився, порушенню його права, чи наявна у цьому випадку недбалість заявника. Поведінка заявника важлива для визначення форми та, якщо має бути призначена матеріальна компенсація, — її розміру, однак не впливає на встановлення того, чи має заявник право на справедливу сатисфакцію чи ні. Тобто, якщо заявник допустив певну недбалість, яка мала наслідком порушення його права, то Суд, установивши всі обставини справи, визнає право на справедливу сатисфакцію, але може обмежитись декларативною заявою про те, що мало місце порушення прав, гарантованих Конвенцією.

Моральна шкода характеризується тим, що точно обчислити її розмір неможливо. Якщо наявність такої шкоди встановлена і Суд вважає, що необхідно надати грошову компенсацію, він зробить оцінку на справедливій основі, зважаючи на стандарти, які випливають із його попередньої практики. Заявникам, які хочуть отримати компенсацію за моральні збитки, пропонують вказати суму, яка, на їхню думку, була б справедливою [11]. Часто саме від заявленої до відшкодування суми Суд відштовхується, присуджуючи справедливу сатисфакцію у грошовій формі (враховуючи всі інші елементи критерію справедливості).

Критерій справедливості передбачає гнучкий і об'єктивний розгляд, з огляду на всі обставини, з урахуванням загального контексту, в якому сталось порушення. Фактично, як зазначають Altwicker-Hámori S., Altwicker T., Peters A., компенсації нематеріальної шкоди слугують для визнання того факту, що моральна шкода сталась у результаті порушення основоположних прав і відображають у найширшому розумінні серйозність заподіяної шкоди [17, с. 10], а вид і розмір справедливої сатисфакції залежить і від важкості / серйозності порушення [17, с. 17]. Цитоване дослідження «Вимірювання порушень прав людини. Емпіричний аналіз компенсацій за моральну шкоду згідно з Європейською конвенцією з прав людини» є ґрунтовною спробою систематизувати практику ЄСПЛ щодо моральної шкоди і дослідивши емпіричну базу, якою є рішення Суду, виявити закономірності між формами й розмірами грошової присудженої справедливої сатисфакції і трьома елементами принципу справедливості, які виділили дослідники (йдеться про серйозність порушення, фактори, пов'язані із заявником, і загальний контекст справи [17, с. 15]).

Окрім того, для отримання рішення Суду про присудження справедливої сатисфакції заявник, у разі звернення до Суду із відповідною заявою, має дотримуватись усіх визначених процедурних правил. Це означає, що враховуються, зокрема, дотримання умов прийнятності, визначених ст. 35 ЄКПЛ. Йдеться і про те, що Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права. Подані заяви про справедливу сатисфакцію не можуть бути анонімними чи за своєю суттю ідентичними до заяв, що вже були розглянуті Судом, чи бути подані на розгляд до іншого міжнародного органу розслідування чи врегулювання, якщо вони не містять нових фактів у справі. Окрім того, Суд оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, якщо він вважає, що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або Протоколами до неї, явно необґрунтована або є зловживанням правом; або заявник не зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих Конвенцією і Протоколами до неї, не вимагає розгляду заяви по суті. Також слід враховувати,

що ЄКПЛ визначає і строк звернення до Суду, який становить чотири місяці від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні.

Наступні три елементи критерію справедливості (причинно-наслідковий зв'язок між порушенням гарантованих прав і моральною шкодою, необхідність, особливості кожної справи і конкретних обставин) умовно пов'язані із заявником. Коли йдеться про причинно-наслідковий зв'язок між порушенням гарантованих прав і моральною шкодою, то, наприклад, справедлива сатисфакція не може бути присуджена у випадку встановленої моральної шкоди, не пов'язаної із гарантованими ЄКПЛ і порушеними правами.

Також у Практичних рекомендаціях вказано, що справедлива сатисфакція має бути необхідною [11]. Це означає, що встановлення ЄСПЛ порушення гарантованого права не призводить до автоматичного присудження справедливої сатисфакції. Щодо цього елементу необхідності показовим є рішення у справі *Sunday Times* проти Сполученого Королівства [22], де Суд детально досліджував необхідність (*necessarily*) як фактор у кількох аспектах, а саме: чи є необхідною справедлива сатисфакція по кожному із заявлених пунктів (у справі йшлося про компенсацію витрат). У подальшій практиці, наприклад, у справі за заявою *STRAN GREEK REFINERIES AND STRATIS ANDREADIS* проти Греції Суд повторює, що він надає справедливу сатисфакцію лише «за необхідності», не будучи зв'язаним щодо цього національними правовими нормами (§ 80 рішення) [23]. Також у вказаній справі Суд встановив, по-перше, що заявники мають право на відшкодування заявлених сум; по-друге, зробив висновок, що адекватність компенсації була б знижена, якщо б її виплачували без посилання на різні обставини, які можуть зменшити її вартість, зокрема той факт, що минуло десять років від моменту винесення арбітражного рішення (§ 81, 82 рішення) [23]. Тобто йдеться про врахування особливостей кожної справи і конкретних обставин як елемент критерію справедливості.

Окрім того, Суд ураховує місцеві економічні обставини держави-відповідача, які прямо впливають на розмір відшкодування моральної шкоди, якщо присуджується грошова компенсація. Звісно, у таких умовах може виник-

нути природне запитання про те, чи справедливо присуджувати справедливу сатисфакцію різного розміру залежно від держави-відповідача і держави, де проживає заявник, за відносно однакових обставин отримання шкоди і однакового порушеного права. У науковій літературі така ситуація пояснена принципом рівності, що вимагає не однакового, а відповідного ставлення [17, с. 20]. Як зазначено вище, справедлива сатисфакція має на меті не збагачення, а компенсацію за завдану моральну шкоду (хоча б часткову). За сучасної будови економічний розвиток держав не є однаковим, наслідком чого є різний рівень матеріального, соціального забезпечення населення, умов життя, рівень цін і заробітної плати, економічний стан суб'єктів господарювання тощо. Відповідно, розмір грошової компенсації за завдану моральну шкоду як справедливої сатисфакції за порушене право може бути різним, але вважатись таким, що забезпечує однакове ставлення до жертв порушення Конвенції. На сьогодні практика Суду підтверджує саме такий підхід, який за умов взаємодії держав-учасниць вважають справедливим. Таку розвідку варто було б продовжити у подальших дослідженнях з огляду на теорії розподілу ресурсів на міждержавному рівні, торкнувшись питань їх нерівномірного розподілу.

Важливо, що тягар виконання рішень Суду лежить на державі-відповідачі, тобто її бюджеті, і може бути надмірним для неї у випадку присудження сум компенсації, незіставних із її загальноекономічним розвитком.

Варто вказати, що Суд у разі присудження справедливої сатисфакції може враховувати й кількість звернень до Суду із заявами проти конкретної держави. Дослідниця Кембриджського університету В. Фікфак, аналізуючи практику ЄСПЛ у частині призначення справедливої сатисфакції, стверджує, що чим більше держава порушує конкретне право чи його аспект, тим менше отримують жертви порушення. Як приклад вона наводить практику Суду щодо невиконання рішень національних судів в Україні. Зокрема, від 2500 Євро компенсації лише моральної шкоди у рішенні «Юрій Миколайович Іванов проти України» Суд перейшов до практики призначення 2000 Євро як сукупного відшкодування моральної, матеріальної шкоди і судових витрат, незалеж-

но від особистих обставин заявника і тривалості невиконання рішення (див. «Філатова та інші проти України», «Кисельова та інші проти України», «Цибулько та інші проти України» тощо). Врешті-решт, у справі «Бурмич та інші проти України» понад 12 тис. заявників у кращому випадку все ж таки дочекаються виконання рішень національних судів, але навряд чи отримають хоча б євро компенсації за роки чи десятиліття своїх очікувань [24]. Така тенденція не відповідає означеним вище елементам критерію справедливості, принаймні з погляду заявників — жертв порушення, адже вони точно не несуть відповідальності за дії держави, де постійно порушується певне право. Фактично описані обставини врахування Судом кількості заяв проти певної держави не стосуються конкретного елемента критерію справедливості, але є об'єктивними фактами, разом із прецедентною практикою Суду, яка так чи інакше впливає на вирішення конкретної заяви щодо справедливої сатисфакції.

Важливим для розуміння сутності справедливої сатисфакції крізь призму ЄКПЛ є те, що Суд враховує усі зазначені вище елементи критерію справедливості сукупно. Це чітко вказано у згаданій ст. 41 ЄКПЛ.

Отже, виділені вище елементи критерію справедливості надають йому аргументованості та чіткості у процесі вирішення заяв про справедливу сатисфакцію за ст. 41 ЄКПЛ, перетворюючи філософське поняття справедливості на практичний інструмент реально діючого правосуддя.

Висновки. У результаті виконаного дослідження доведено, що змістовне навантаження поняття «справедлива сатисфакція» може бути розкрито через аналіз застосування ст. 41 ЄКПЛ і виділення певних елементів застосованого критерію справедливості. Завдяки роз-

криттю значень термінів «сатисфакція», «компенсація», «реституція» зроблено висновок про те, що хоч вони не є тотожними, але їх часто використовують як синоніми, зокрема у ході застосування ст. 41 ЄКПЛ з метою означення повного спектра відшкодування за завдану шкоду, застосовану ЄСПЛ. Загалом виділяється сім елементів критерію справедливості, які можна розділити на прямо та умовно пов'язані із заявником, й інші незалежні від заявника елементи, які мають бути враховані Судом у сукупності.

Справедливою сатисфакцією за ст. 41 ЄКПЛ є необхідний спектр заходів компенсаційного характеру щодо відшкодування моральної, матеріальної шкоди і витрат унаслідок порушення гарантованих Конвенцією й Протоколами до неї прав фізичних і юридичних осіб, присуджений ЄСПЛ із урахуванням визначених процедур, конкретних індивідуалізованих обставин справи і місцевих економічних умов.

Виконане дослідження критерію справедливості у контексті відшкодування моральної шкоди як фізичним, так і юридичним особам, зокрема й суб'єктам господарювання, дає підстави для такого висновку: попри те, що сам критерій справедливості, як і феномен справедливості загалом, є оціночним поняттям, окреслення своєрідних рамок, меж розсуду, точок, де Суд має зупинитись і проаналізувати, робить його хоч і не ідеальним, але доволі універсальним і практичним. У іншому випадку без розуміння і застосування самого критерію справедливості та його елементів справедливості, як і справедлива сатисфакція, у разі вирішення спорів щодо відшкодування моральної шкоди суб'єктам господарювання може бути удаваною, набувати гіпотетично ідеальної форми, але бути недосяжною на практиці та у реаліях правозастосування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Левчук-Хмара М. Етико-правові та політико-правові аспекти теорій справедливості Джона Ролза. *Мандрівець*. 2012. № 5. С. 80–83.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950, ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 25.10.2022).
3. Мельничук М. Відшкодування моральної шкоди в сфері підприємницької діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 85–88.
4. Ichim O. Just Satisfaction under the European Convention on Human Rights. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139680424>

5. Грабович Т. Сатисфакція як форма відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1 (26). Т. 2. С. 165—170.
6. Грабович Т. «RESTITUTIO IN INTEGRUM» та «RESTITUTIO IN PRISTINUM» у доктрині та практиці права міжнародно-правової відповідальності. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 31—36. <https://doi.org/10.32840/pdu.2020.4.4>
7. Ситько О., Шаповаленко Н. Словник юридичних термінів іншомовного походження. Одеса, 2013. 44 с. URL: https://oduv.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/slovyk_jur_term.pdf (дата звернення: 25.10.2022).
8. Грабович Т.А. Компенсація як форма відшкодування шкоди в міжнародній доктрині та практиці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 6. С. 111—118. <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.6/19>
9. Barker J. The Different Forms of Reparation: Compensation. *The Law of International Responsibility*. J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson (eds). 2010. 1376 p. P. 599—611.
10. Луктовська В., Лук'яненко Ж. Порівняльний аналіз та рекомендації Україні щодо репарацій та статусу документів, виданих на тимчасово окупованій території. 31 с. URL: <https://rm.coe.int/recognition-of-civil-documentation-ukr/1680a0c5e2> (дата звернення: 25.10.2022).
11. Практичні рекомендації. Вимоги щодо справедливої сатисфакції. Неофіційний переклад. 28.03.2007. 4 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/PD_satisfaction_claims_UKR.pdf (дата звернення: 25.10.2022).
12. Паліюк В.П. Справедлива сатисфакція в контексті ст. 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Міжнародні читання з міжнародного права на чолі професора П.Є. Казанського: матеріали Третьої Міжнар. наук. конф.* (м. Одеса, 2—3 листопада 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 306—310.
13. Радивоєвић З., Раичевић Н. Облици правичног задовољења у европском систему заштите људских права. *Српска политичка мисао*. 2020. Год. XXVII. Vol. 67. С. 227—254. <https://doi.org/10.22182/spm.6712020.10>
14. Житник О. Поняття справедливості в сучасних наукових дослідженнях. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 58—67.
15. Англо-український юридичний словник. Упоряд. С.М. Андрианов та ін. За ред. Л.І. Шевченко. Київ: Арії, 2010. 552 с.
16. Ухаль М. Латинська мова: підручник. Ужгород: Вид-во Ужгород. нац. ун-ту «Говерла», 2017. 320 с.
17. Altwicker-Hámori S., Altwicker T., Peters A. Measuring Violations of Human Rights An Empirical Analysis of Awards in Respect of Non-Pecuniary Damage under the European Convention on Human Rights. URL: https://www.zaovr.de/76_2016/76_2016_1_a_1_52.pdf (дата звернення: 25.10.2022).
18. Рікер П. Право і справедливість. Пер. із фр. Київ: Дух і літера, 2002. 216 с.
19. Рішення ЄСПЛ у справі Comingersoll S.A. vs. Portugal від 06.10.2000, заява № 35382/97. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%2235382/97%22%2C%22itemid%22%3A%22001-58562%22%7D> (дата звернення: 25.10.2022).
20. Рішення ЄСПЛ у справі Shesti Mai Engineering OOD та ін. проти Болгарії від 20.09.2011, заява № 17854/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-106250%22%7D> (дата звернення: 25.10.2022).
21. Рішення ЄСПЛ у справі MICROINTELECT OOD проти Болгарії від 04.03.2014, заява № 34129/03. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-141365&filename=001-141365.pdf&TID=thkbhnilzk> (дата звернення: 25.10.2022).
22. Рішення ЄСПЛ у справі Sunday Times проти Сполученого Королівства від 06.11.1980, заява № 6538/74. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%2C%22itemid%22%3A%22001-57583%22%7D> (дата звернення: 25.10.2022).
23. Рішення ЄСПЛ у справі CASE OF STRAN GREEK REFINERIES AND STRATIS ANDREADIS проти Греції від 09.12.1994, заява № 13427/87. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%2C%22itemid%22%3A%22001-57913%22%7D> (дата звернення: 25.10.2022).
24. Некрасова А. Монетизація прав людини: як ЄСПЛ визначає суму компенсації. *Юридична газета*. 03.12.2019. № 49 (703). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/monetizaciya-prav-lyudini-yak-espl-viznachae-sumu-kompensaciyi.html> (дата звернення: 25.10.2022).

Надійшла 26.10.2022

REFERENCES

1. Levchuk-Khmara M. Etyko-pravovi ta polityko-pravovi aspekty teorii spravedlyvosti Dzhona Rolza. *Mandrivets*. 2012. No. 5. P. 80-83 [in Ukrainian].
2. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Ievropeiska konventsiia z prav liudyny) vid 04.11.1950, ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 17.07.1997 No. 475/97-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [in Ukrainian].
3. Melnychuk M. Vidshkoduvannia moralnoi shkody v sferi pidpriemnytskoi diialnosti. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2017. No. 2. P. 85-88 [in Ukrainian].

4. Ichim O. Just Satisfaction under the European Convention on Human Rights. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139680424>
5. Hrabovych T. Satysfaktsiia yak forma vidshkoduvannia shkody, zapodiianoi mizhnarodno-protyppravnym diianniam. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. 2019. Iss. 1(26). Vol. 2. P. 165-170 [in Ukrainian].
6. Hrabovych T. “RESTITUTIO IN INTEGRUM” ta “RESTITUTIO IN PRISTINUM” u doktryni ta praktytysi prava mizhnarodno-pravovoi vidpovidalnosti. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. 2020. No. 4. P. 31-36. <https://doi.org/10.32840/pdu.2020.4.4> [in Ukrainian].
7. Sytko O., Shapovalenko N. Slovnyk yurydychnykh terminiv inshomovnoho pokhodzhennia. Odesa, 2013. 44 p. URL: https://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/slovnyk_jur_term.pdf [in Ukrainian].
8. Hrabovych T.A. Kompensatsiia yak forma vidshkoduvannia shkody v mizhnarodnii doktryni ta praktytysi. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: yurydychni nauky*. 2020. Vol. 31 (70). No. 6. P. 111-118. <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.6/19> [in Ukrainian].
9. Barker J. The Different Forms of Reparation: Compensation. The Law of International Responsibility. J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson (eds). 2010. 1376 p. P. 599-611.
10. Lutkovska V., Lukianenko Zh. Porivnialnyi analiz ta rekomendatsii Ukraini shchodo reparatsii ta statusu dokumentiv, vydanykh na tymchasovo okupovanii terytorii. 31 p. URL: <https://rm.coe.int/recognition-of-civil-documentation-ukr/1680a0c5e2> [in Ukrainian].
11. Praktychni rekomendatsii. Vymohy shchodo spravedyvoi satysfaktsii. Neofitsiinyi pereklad. 28.03.2007. 4 p. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/PD_satisfaction_claims_UKR.pdf [in Ukrainian].
12. Paliuk V.P. Spravedlyva satysfaktsiia v konteksti st. 41 Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. Mizhnarodni chytannia z mizhnarodnoho prava pamiaty profesora P.Ie. Kazanskoho: materialy Tretoi Mizhnar. nauk. konf. (m. Odesa, 2—3 lystopada 2012 r.). Odesa: Feniks, 2012. P. 306-310 [in Ukrainian].
13. Radyvojevych Z., Raychevych N. Oblytsy pravychnoh zadovolenia u evropskom systemu zashtyte ludskykh prava. *Srpska polytychka mysao*. 2020. Hod. XXVII. Vol. 67. P. 227-254. <https://doi.org/10.22182/spm.6712020.10> [in Serbian].
14. Zhytnyk O. Poniattia spravedyvosti v suchasnykh naukovykh doslidzhenniakh. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. 2014. No. 1. P. 58-67 [in Ukrainian].
15. Anhlo-ukrainskyi yurydychnyi slovnyk. Uporiad. S.M. Andrianov ta in. Za red. L.I. Shevchenko. Kyiv: Aarii, 2010. 552 p. [in Ukrainian].
16. Ukhal M. Latynska mova: pidruchnyk. Uzhhorod: Vyd-vo Uzhorod. nats. un-tu “Hoverla”, 2017. 320 p. [in Ukrainian].
17. Altwicker-Hámori S., Altwicker T., Peters A. Measuring Violations of Human Rights An Empirical Analysis of Awards in Respect of Non-Pecuniary Damage under the European Convention on Human Rights. URL: https://www.zaoerv.de/76_2016/76_2016_1_a_1_52.pdf
18. Riker P. Pravo i spravedyvist. Per. iz fr. Kyiv: Dukh i litera, 2002. 216 p. [in Ukrainian].
19. Rishennia YeSPL u spravi Comingersoll S.A. vs. Portugal vid 06.10.2000, zaiava No. 35382/97. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2235382/97%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-58562%22%5D%7D> [in Ukrainian].
20. Rishennia YeSPL u spravi Shesti Mai Engineering OOD ta in. proty Bolharii vid 20.09.2011, zaiava No. 17854/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-106250%22%5D%7D> [in Ukrainian].
21. Rishennia YeSPL u spravi MICROINTELECT OOD proty Bolharii vid 04.03.2014, zaiava No. 34129/03. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-141365&filename=001-141365.pdf&TID=thkbhnilzk> [in Ukrainian].
22. Rishennia YeSPL u spravi Sunday Times proty Spoluchenoho Korolivstva vid 06.11.1980, zaiava No. 6538/74. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57583%22%5D%7D> [in Ukrainian].
23. Rishennia YeSPL u spravi CASE OF STRAN GREEK REFINERIES AND STRATIS ANDREADIS proty Hretsii vid 09.12.1994, zaiava No. 13427/87. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57913%22%5D%7D> [in Ukrainian].
24. Nekrasova A. Monetyzatsiia prav liudyny: yak YeSPL vyznachaie sumu kompensatsii. *Yurydychna hazeta*. 03.12.2019. No. 49 (703). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/monetizaciya-prav-lyudini-yak-espl-viznachae-sumu-kompensaciyi.html> [in Ukrainian].

Received 26.10.2022

L.A. Oliinyk

State Organization “V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of NAS of Ukraine”, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5946-7524

CRITERION OF JUSTICE IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS REGARDING COMPENSATION OF MORAL DAMAGE

The article examines the criterion of justice and its content used by the European Court of Human Rights when considering applications of individuals and legal entities, including economic entities, for compensation moral damage, which is characterized by the fact that it is impossible to accurately calculate its size, by analyzing the content of the relevant articles of the European Convention on Human Rights, scientific research and Court’s precedent. The criterion of justice in its application by the Court when deciding claims for just satisfaction cannot be hypothetical, but must acquire signs of argumentativeness and practicality, taking into account the procedures in accordance with the Convention. In this research, we identified and analyzed elements of the just-criterion or the criterion of justice factors, which the Court in their unity considers. At the same time, categorization of criterion of justice factors has been carried out according to the level of connection with the applicant. This identification of the criterion of justice elements of in the context of compensation for moral damage will be able to give it the features of a structured practical tool for justice. In addition, the content of related concepts used in international law to denote various aspects and methods of compensation for damage to an injured person is revealed, including the meaning and content of the concept of “just satisfaction” under Art. 41 of the European Convention on Human Rights.

Keywords: criterion of justice, just satisfaction, compensation for moral damage, elements of the criterion of justice, moral damage of economic entities.